ژورنال علمی - تحقیقی بین المللی دیوان
ديوان نريوال علمي - څېړنيزه ژورنال
مجلة ديوان الدولية للبحوث العلمية
DİWAN Uluslararası Bilimsel Araştırma Dergisi
DİWAN International Scientific and Research Journal

ISSN: 2706-6428 E-ISSN: 2707-7462

جلد: ۰۴ شماره: ۰۱ سال: ۱۴۰۱
Volume: 4 Issue: 1 Year: 2023

Cemâleddîn-i Afgânî'nin el-Kitâbâtu's-Siyâsiyye İsimli Eseri Üzerine Bir İnceleme

An analysis and review of Jamal al-Din Afghani's book entitled Political Discourses

تحلیل و بررسی "کتاب الکتابات السیاسیه" اثر جمال الدین افغانی

مراجعة كتاب "الكتابات السياسية" لجمال الدين الأفغاني

Doi: http://dx.doi.org/10.48117/Diwan.2023.27

محمد محمدی*

Makale Bilgisi / Article Information

Makalenin Türü/Article Type: Araştırma makalesi/Resarch Article

Geliş Tarihi / Received Date: 13.05.2022

Kabul Tarihi / Accepted Date: 26.12.2022

معلومات مقاله / بيانات المقال

نوع مقاله / نوع المقالة: تحقيقی / البحثي

تاريخ دريافت مقاله / تاريخ استلام المقال: 13.05.2022

تاريخ پذيرش مقاله / تاريخ قبول المقال: 26.12.2022

Bu makale, Turnitin yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

This article has been scanned by Turnitin. No plagiarism detected.

این مقاله توسط نرم افزار تورنیتین (Turnitin) بررسی شده (plagiarism) یا سرقت ادبی تثبیت نگردید.

قد خضع المقال لبرنامج فحص الانتحال (Turnitin) و لم يثبت أنه من السرقات الأدبية.

نحوه ارجاع دهی از این مقاله در پاورقی

محمد محمدی، "تحلیل و بررسی کتاب الکتابات السیاسیه اثر جمال الدین افغانی"، *مجله دیوان* ۴/۱ (جدی ۱۴۰۱)، ۹۷-۱۲۷.

Atıf

Mohammad Mohammadi, " Cemâleddîn-i Afgânî'nin el-Kitâbâtu's-Siyâsiyye İsimli Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Diwan Dergisi* 4/1 (Ocak 2023), 97-127.

* محصل دوره دکتورا پوهنتون نجم الدین اربکان.
ORCID ID: 0000-0003-4726-4719

Özet:
Cemâleddîn Afgânî daha hayatta iken öne sürdüğü fikirleri ve savunduğu düşünceleriyle birçok araştırmacının dikkatini çekmeyi başaran ve hakkında çokça yazılar yazılmış olan bir fikir ve aksiyon adamıdır. Ölümünden sonra ise kelimenin tam anlamıyla araştırmacıların ilgi odağı haline gelmiştir. Vefatından bu yana hakkında çok sayıda kitap ve eserler yazılmıştır. Nitekim vefatının üzerinden bir asırdan fazla bir zaman geçmiş olmasına rağmen, günümüz 21. yüzyılında dahi Afgânî fenomeni canlılığını korumaya devam etmektedir. Araştırmacılar, Afgânî'yi konu edinen kaynakları nereli olduğu ve mezhebibinin ne olduğu dair temelde iki kategoriye ayırmaktadırlar. Afgânî'nin vefatından (1897) itibaren 1963'e kadarki dönemde ortaya çıkan eserler çoğunlukla Afgânî'nin Afganistanlı ve Mezhebinin ehl-i sünnet olduğunu savunmuştur.
Afgânî'nin hayatının değişik yönlerini ele alan bu eserlere baktığımızda biyografik kaynakların çokluğu dikkatimizi çekmektedir. Dr. Muhammed Ammâre, Afgânî'nin siyasi, dinî ve sosyal konulu konuşma ve yazılarından oluşan el-'Amâlu'l-Kâmile adlı eserini tahkik etmiştir. Bu çalışmanın temel konusu da söz konusu eserin ikinci cildi olan el-Kitâbâtu's-Siyâsiyye isimli eserin muhtevasını incelemek ve Afgânî'ye ait dini, siyasi, ilmi vb. bilgi ve düşünceleri ortaya koymaktır.
Araştırmaya konu olan bu eserde Afgânî, doğu problemi başlığı altında Osmanlı imparatorluğunun müspet ve menfi yönleri ayrıntılı olarak ele almakta ve İslâm birliği, hilafetin devamı, İslamî devlet, İslam'da asabiyet, Müslümanların gerileme sebepleri ve bundan kurtulmanın yolları gibi sorunları Kur'ân-ı Kerim ve hadisler ışığında açıklamaktadır.

Anahtar Kelimeler:
Cemaleddin Afgânî, Afganistan, Siyasi makaleleri, İslam Birliği, Osmanlı Hilafeti.

Abstract:
Sayeed Jamal al-Din af-Afghan was the most influential and intellectual character in the last century and contemporary age that attracted the opinions of many researchers by presenting and defending his idea during his life. After he passed away, he became the focus of researchers and several books and articles have been written about his idea and his character. Although, more than a century has passed since his death, Sayeed's idea is still worthy and applicable among intellectuals in twenty-first century.
It's unclear for most scholars that Sayeed was from which country and what religion he was following. Regarding the sources that have been written since his martyr in 1897 – 1963, argue that Sayeed is from Afghanistan and he was following Sunni school of thought;. When we overview on these sources that indicate various aspects of Sayeed's life, the abundance of biographical sources attracts our attention. Dr. Muhammad Amara researched analitically the book of Sayeed Jamal al-Din Afghan entiltled "Political Discourses", which includes sermons, writings on political, religious and social issues. This paper is analyzing the contexts of the second volume of Al-Katabat al-Siyasiyah, and it covers information and special ideas about Afghan religion, politics, science, etc
This paper titled "Eastern Problem" dedicated to determine the positive and negative aspects of the Ottoman Empire and covers issues such as the unity in Islam, the stability of Islamic Emirate, Islamic government, prejudice in Islam, the factors that causes conflict between; Muslims and the ways It makes them free of these Problems in the light of Quran and hadiths.

Kecsywords:
Sayeed Jamal al-Din al-Afghan, Afghanistan, politic, Islam and unity, Ottoman Caliphate.

چکیده:

جمال الدین افغانی مردی اهل اندیشه و عمل بود. در زمان حیاتش با ارائه و دفاع از عقاید و افکار خود توانست نظر بسیاری از پژوهشگران را به خود جلب کند و آثارِ زیادی نیز درباره‌اش نوشته شود. پس از مرگش به معنای واقعی کلمه مورد توجه محققان قرار گرفت. از زمان مرگش تاکنون کتاب ها و آثار زیادی درباره او نوشته شده است. اگرچه بیش از یک قرن از مرگ او می گذرد، پدیده افغانی حتی در قرن بیست و یکم امروز نیز تازه‌گی خود را حفظ نموده است. پژوهشگران اساساً در رابطه به منابعی که در مورد اهل کجا و در کدام مذهب بودن افغانی بحث می کند، به دو دسته تقسیم می شوند. آثاری که در دوره مرگ افغانی یعنی از سال 1897 تا 1963. به وجود آمده است، بیشتر آن استدلال می‌کند که افغانی اهل افغانستان و مذهبش اهل سنت است وقتی به این آثار که به جنبه های مختلف زندگی افغانی می پردازد نگاه کنیم، کثرتِ منابع زندگینامه وی توجه ما را به خود جلب می کند. دکتور محمد عماره «الاعمال الکاملة» اثر جمال الدین افغانی را که مشتمل بر سخنرانی ها و نوشته های افغانی در موضوعات سیاسی، مذهبی و اجتماعی است، تحقیق و بررسی نموده است. موضوع اصلی این پژوهش، تحلیل محتوای جلد دوم کتاب مذکور به نام الکتابات السیاسیة بوده و ارائه معلومات و ایده‌های ویژه‌ی دینی، سیاسی، علمی و ... افغانی است افغانی در این اثر که موضوع مورد بحث است، تحت عنوان "مشکل شرق" جنبه‌های مثبت و منفی امپراتوری عثمانی را به تفصیل توضیح داده و به بیان موضوعاتی چون وحدت اسلام، تداوم خلافت، حکومت اسلامی، تعصب در اسلام، علل انحطاط مسلمانان و راه های رهایی از آن، در پرتو قرآن و احادیث می پردازد.

واژه های کلیدی:

جمال الدین افغانی، افغانستان، مقاله‌های سیاسی او، اتحاد اسلامی، خلافت عثمانی

الملخَص:

كان جمال الدين الأفغاني رجل علم وفكر وعمل، وقد اشتهر بحماسه تجاه معتقداته وأفكاره، وبذلك استطاع أن يجذبَ انتباه الكثير من الباحثين في حياته، وقاموا بتصنيفات عديدة فيه، وازداد اهتمام الباحثين به بعد وفاته حيث صُنّفَ العديدُ من الآثار والكتب عنه، ورغم أن الأفغاني توفّي قبل قرن إلا أنه لايزال ميدانًا خصبًا لأهل البحث والفكر، وكأنه لم يرحل إلا بالأمس القريب. وبناء على ما ورد في المصادر؛ اختلف الباحثون حول وطن الأفغاني والمذهب الذي ينتمي إليه، وهناك رأيان رئيسان في ذلك، الرأي الأول هو ما ورد في المصادر التي صنّفت في فترة وفاة الأفغاني أي ما بين عام 1897م و 1963م، وهو أن جمال الدين الأفغاني من أفغانستان وينتمي إلى أهل السنة والجماعة. وكثرة المصادر التي تناولت ترجمة الأفغاني وجوانب مختلفة من حياته، تدفعنا إلى مزيد من الاهتمام به. ومن آثار جمال الدين الأفغاني العلمية كتابه "الأعمال الكاملة" الذي قام بمراجعته الدكتور محمّد عمّارة، و هذا الكتاب اشتمل على محاضرات الأفغاني وكتاباته في القضايا الدينية والسياسية والاجتماعية. وموضوع البحث مراجعة المجلد الثاني من هذا الكتاب، والذي سمّي بـ" الكتابات السياسية" وتدقيق محتواه وتحليل نظريات الأفغاني الدينية والسياسية والعلمية وغيرها. وتحدث الأفغاني في هذا المجلد من أثره عن مشكلة الشرق بالتفصيل، وتناول فيه الجوانب الإيجابية والسلبية للإمبراطورية العثمانية، وكما تطرّق في ضوء القرآن الكريم والأحاديث النبوية الشريفة إلى قضايا مثل وحدة الأمة الإسلامية، وبقاء الخلافة الإسلامية، والحكومة الإسلامية، والعصبية في الإسلام، ودواعي انحطاط المسلمين وطرق التخلص منه.

الكلمات المفتاحية:

جمال الدين الأفغاني، أفغانستان، مقالات الأفغاني السياسية، الاتحاد الإسلامي، الخلافة العثمانية

GİRİŞ

İslam'da yenilikçi hareketin bir öncüsü ve savunucusu olan Cemâleddîn Afgânî, İslam ülkelerinde yenileşme arayışlarının başladığı bir dönemde doğmuş, yaşamış ve dahi vefat etmiştir. Afgânî ailesiyle beraber yedi yaşındayken Kâbil'e gelmiş ve kendi zâtının bir dâhî olabileceğinin farkındaymış gibi buraya gelir gelmez de ilim tahsiline başlamıştır. Sekiz yaşından on sekiz yaşına kadar Afganistan'ın ileri gelen üstatlarından sarf, nahiv, meânî, beyân, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, mantık, felsefe, matematik, tıp, tarih ve coğrafya dersleri alarak pek çok alanda donanım kazanmıştır.[1] Yaşadığı dönemin siyasî ve sosyo-kültürel yapısı esas alındığında son derece radikal çıkışlar yapan Afgani, gittiği ülkelerde bu konuda fikir ve eylem düzeyinde önemli tesirler göstermiştir. Cemâleddîn Afgânî büyük bir âlim, filozof, düşünür, hatip olmasının yanı sıra, İslam dinine kendini adamış mücadeleci ve cesur bir şahsiyettir.

Afgânî daha küçük yaşta ilim tahsilini bitirir bitirmez hemen hemen bütün İslam ülkelerini gezmiş ve Müslümanların problemlerini inceleme fırsatı bulmuştur. Öncelikle vatanı Afganistan'dan başlayarak, emperyalist İngilizlerin sömürdüğü her bir İslam ülkesine giderek Müslümanları uyandırmaya çalışmıştır. Her türlü zorluğa rağmen bu ideali yolunda Farsça, Türkçe ve Arapça olarak gerek yazılı gerek sözlü çalışmalar ortaya koymuştur. Bu çalışmalarını Dr. Muhammed Ammâre, *Cemâleddîn Afgânî el-'Amâlü'l-Kâmile el-Kitâbâtü's-Siyâsiyye* adlı eserinde toplamıştır. Kitap Doktor Muhammed Ammâre tahkikiyle 1981 yılında Beyrut'un el-Muessetu'l-'Arabiyye li'd-Dirâsât ve'n-Neşr basım evi tarafından basılmıştır. Afgânî'nin doğu meselesinden başlayarak İngiltere'nin orta doğudaki siyasetini, Osmanlı ile Avrupa arasındaki çatışmaları ve bu konularla ilgili yaptığı yazılı ve sözlü ifadeleri içermektedir.

Kitapta üzerine durduğu en önemli konular; İslam birliğinin yeniden gözden geçirilmesi, Müslümanların kenetlenmesi ve yardımlaşması konularıdır. Bunu; Allah'ın emri, Peygamberin sünneti ve seleflerimizin mirası olarak zorunlu görmüştür. Ayrıca bunun da herkesin iman ve inancını bir daha gözden geçirmesiyle, tüm Müslümanların birleşme ve yardımlaşmasıyla mümkün olabileceğini öne sürmüştür. Afgânî adı geçen eserini Arapça olarak ele almış, iktibas ve telmih gibi Arap Dili ve Belagatı sanatlarından yararlanarak birçok ayet ve hadislere yer vermiştir. Dolayısıyla Afgânî makale, mektup ve konuşmalarında Kur'ân başta olmak üzere Peygamber Efendimizin sünneti, sahâbe ve tâbiinden örnekler vererek, sürekli bir biçimde Müslümanları birlik ve beraberliğe davet etmiştir.

---

[1]Reşid Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh* (Kahire: Dâru'l-Fazîle, 2006), 27; Muhammed Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî* (Mısır: el-Mevsû'at, 1320), 5; Abdurrahmân Râfi'î, "Cemâleddin El-Afgânî," *Silsiletu'l-'Alâmi'l-'Arab* (Kahire: Dâru'l-Kâtib el-Arabî li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 1961), 6; Cemâleddîn Afgânî - Muhammed Abduh, *el-'Urvetu'l-Vuskâ* (Kahire: Hindawi, 2015), 17; İbrahim Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," *Büyük Adamlar Serisi* (İstanbul: Resimli Gazete, 1927), 23; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 456.

Örneğin söz konusu daveti ile ilgili olarak yöneticiler ve âlimlere, Allah'ın kelamı ve Resulünün sünnetini Müslümanlara uygulama hedefinin gerçekleşebilmesi içi belagatlı ve fesahatlı olmalarının yani anlaşılabilir ve güzel üslup kullanmalarını, kendilerinin halk nezdindeki mertebelerini yükselteceğini söylemiştir.

أرى للبلاغة في القول، والإيجاز في البيان، والإعجاز فيه، علاقة مع عزة السلطان الأمة.

Sözde belâgatın, beyânda (açıklamada) îcâz (kısaltma) ve i'câzın (benzersizlik) ümmetin sultanının izzetiyle bir ilişkisi olduğunu düşünüyorum.[2]

Burada şunu demek istiyor: Belagat ve fesahat yani güzel, kısa ve özlü konuşmak kişinin izzetini artıran unsurlardan biridir. Afgânî'nin metinlerinde bununla ilgili örnekler çoktur. Çalışmanın devamında da örnekleri yer yer zikredileceği üzere, Afgânî yaptığı çalışmalarda ve konuşmalarında sürekli olarak Kurân-ı Kerim, hadis ve seleflerden örnekler vermiştir. Şimdilik bu konuda birkaç örnek vermekle yetinilecektir. Tamamı toplumsal değişime ve Müslümanların birleşmesi konularına dair, yazı ve hitaplarında kullandığı ayet ve hadislerden bazı örnekler:

وَمَنْ أَعْرَضَ عَنْ ذِكْرِي فَإِنّ لَهُ مَعِيشَةً ضَنْكًا وَنَحْشُرُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ أَعْمَى[3]

Kim de beni anmaktan yüz çevirirse mutlaka sıkıntılı bir hayatı olacaktır ve onu kıyamet günü kör olarak haşrederiz.[4]

إِنّ اللّهَ يَأْمُرُ بِالْعَدْلِ وَالْإِحْسَانِ[5]

Muhakkak ki Allah adaleti, ihsanı emreder.[6]

وَشَاوِرْهُمْ فِي الْأَمْرِ[7]

İş hakkında onlara danış.[8]

إِنّ اللّهَ لَا يُغَيّرُ مَا بِقَوْمٍ حَتّىٰ يُغَيّرُوا مَا بِأَنْفُسِهِمْ[9]

Bir toplum kendisindekini değiştirmedikçe Allah onlarda bulunanı değiştirmez.

Bunlar gibi ayetleri kitabın hemen her sayfasında rastlanabilmektedir.[10]

---

[2] Bkz. Cemâluddîn el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, thk. Muhammed Ammâre (Beyrut: el-Muessetu'l-'Arabiyye li'l-Dirâsât ve'n-Neşr, 1981), 2/55.
[3] Bkz. el-Afgânî,*el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/52.
[4] Tâhâ, 20/124.
[5] Bkz. el-Afgânî,*el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/53.
[6] en-Nahl, 16/90.
[7] Bkz. el-Afgânî,*el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/53.
[8] Âl-i İmrân, 3/159.
[9] Bkz. el-Afgânî,*el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/58.
[10] er-R'ad, 13/11.

Hadislerden örnekler:

هو الممقوت على لسان الشارع صلى الله عليه وسلم في قول: «ليس منا من دعا الى عصبية، وليس منا من قاتل على عصبية» [11]

(*Taassup)hüküm koyucunun (s.a.v.) dilinden şu sözlerle tiksindirilmiştir: Irkçılığa (asabiyete) çağıran bizden değildir; ırkçılık için savaşan bizden değildir.*[12]

جاء في قوله صاحب الشارع «الْمؤمن لِلْمُؤْمِن كالبنيَان يشد بعضه بعضا»[13]

Hüküm sahibinin sözünde şöyle geçmiştir: "Bir mü'minin mü'mine karşı durumu parçaları birbirine sımsıkı kenetlenmiş binanın taş ve tuğlaları gibidir."[14]

Son olarak Bu çalışmada ayetlerin tercümesi için Diyanet Vakfı Kur'ân Yolu mealinden yararlanılmıştır.

[11] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/41.

[12] Müslim; İmâre, 53.

[13] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/31.

[14] Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*, thk. Muhammed Züheyr en-Nâsır (Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1422)"Salât", 8 (No. 481); Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc Müslim, *Sahîhu Muslim*, thk. Muhammed Fuâd Abdulbâkī (Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs el-'Arabî, 1433)"Birr", 45 (No.65).

1. Cemâleddînel-Afgânî'nin Hayatı ve Eserleri

1.1. Hayatı

Seyyid Cemâleddîn Afgânî, 1838 (h. 1254) yılında Afganistan'ın başkenti Kâbil'in Kuner kasabasındaki Esedâbâd köyünde doğmuştur.[15] Babası Seyyid Safder büyük bir zat olmasının yanında Esedâbâd bölgesinin müstakil hâkimiydi. Afgânî yedi yaşındayken babası, Afganistan emiri Dost Muhammed Han (ö. 1863) tarafından görevden uzaklaştırılmış ve ailece Kâbil'e taşınmaları emri verilmiştir. Bu emir üzerine Safder, ailesi ve kardeşleriyle beraber Kâbil'e yerleşmiştir. Afgânî burada sekiz yaşından 18 yaşına kadar muhtelif ilimlerde derslerini almaya devam etmiş ve bu süre boyunca Afganistan'ın ileri gelen, büyük ve üstat hocalarından sarf, nahiv, meâni, beyan, tefsir, hadis, fıkıh, kelam, tasavvuf, mantık, felsefe, matematik, tıp, tarih ve coğrafya dersleri almıştır.[16]

Kâbil'deki derslerini tamamlayınca kendini daha fazla geliştirmek için 1856 yılında Hindistan'a gitmiştir. Orada bir sene boyunca İslam'i derslerinin yanında Avrupa usulünce matematik ve felsefe dersleri almıştır. Dersleri bitince oradan ülkesine dömüş ve 1857'de hac için Mekke ve Medine'ye gitmiştir.[17] Bir sene süren hac yolculuğunda bazı İslami ülkelere uğramış ve oradaki yaşayan Müslümanların hal, adet ve kültürleri hakkında bilgi edinmiştir.[18] Afgânî daha sonra memleketi olan Afganistan'a dönmüş ve Dost Muhammed Han'ın devlet hizmetine girmiştir. Dost Muhammed Han vefat edince[19] yerine geçen Muhammed Azam Han (ö. 1869) tarafından Afgânî baş vezir tayin edilmiştir.[20] İngilizlerin verdiği maddi destekle Azam Han'ın karşıtı olan Şir Ali Han'a (ö. 1879) iktidarı ele geçirmiştir. Bunun üzerine Muhammed Azam Han İran'a, kaçmış ve Afgânî ise Kabil'de kalmıştır. Şir Ali Han Afgânî'nin

---

[15] Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 6; Mustafa el-Galâyînî, *Fî Mefâhîmihi'l-İslâhiyye* (Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1999), 93; Afgânî - Abduh, *el-'Urvetu'l-Vuskâ*, 17; Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/27; Râfi'î, "Cemâleddin el-Afgânî," 1; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 1; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/456.

[16] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/27; Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 5; Râfi'î, "Cemâleddin el-Afgânî," 6; Afgânî - Abduh, *el-'Urvetu'l-Vuskâ*, 17; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 3; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/456.

[17] Râfi'î, "Cemâleddin el-Afgânî," 6; Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/28; Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 5; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 3; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/456.

[18] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/28; Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 5; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 3; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/456.

[19] Kemal Karaman, "Dost Muhammed," *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994), 511.

[20] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/28; Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 7; Râfi'î, "Cemâleddin el-Afgânî," 7; Afgânî - Abduh, *el-'Urvetu'l-Vuskâ*, 17; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 4; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/456.

aşireti ve ailesine saygıdan dolayı kendisine dokunmamıştır. Daha sonra hac maksadıyla Hindistan'a gitmiş ve oradan pek çok ülkeye uğrayarak Mısır'a varmıştır.[21]

Mısır'da kırk gün kalmış ve bu süre zarfında Ezher'de Suriyeli talebeler kendisine çok büyük ilgi ve hürmet göstermişlerdir. Afgânî'den kendilerine *Şerhu'l-Ezhâr*'dan ders vermesini istemleri üzerine onları kırmayarak kaldığı mekânında birkaç ders vermiştir.[22] Burada kaldığı kırk günün sonunda Sultan Abdulaziz Han'nın davetiyle[23]1870'te İstanbul'a gelmiştir. İstanbul, şöhreti tüm dünyayı sarmış olan bu zatı çok büyük bir memnuniyetle karşılamıştır. Geldikten birkaç gün sonra Muhammed Emin Ali Paşa (ö. 1871) ile tanışmıştır. Ali Paşa, Afgânî'nin zekâ ve ilmine hayran kaldığı gibi, o dönemin bütün hükümet adamlarına Afgânî'yi saygı ve hayranlıkla takdir etmiştir. Artık ismi bütün ilim ve edep mahfillerinde şöhret bulmaya başlamıştır.[24] Afgânî burada Meclis-i Kebîre-i Maârif'e[25] üye olmuştur.[26] 20 Şubat 1870'te Müdür Hoca Tahsin Efendi'nin Türkçe, Afgânî'nin Arapça, Aristokli Selim Sabit Efendi'nin Fransızca konuşmalarıyla ve Şeyh Ârif Efendi'nin duasıyla Dârülfünün-i Osmânî açılmıştır. Ancak bu durum medreseli ulemanın hiç hoşuna gitmemiştir. Şeyhülislam Hasan Fehmi Efendi de Meclis-i Maârif'te ileri sürdüğü fikir ve teklifleri sebebiyle Afgânî'ye düşmanca duygular beslemiştir.[27]

1870 yılının Ramazan ayında Tahsin Efendi Afgânî'den Dâru'l-Fünûn'da bir konferans vermesini istemiştir. Afgânî ise Türkçesinin zayıf olduğu gerekçesiyle konferans veremeyeceğine dair özür beyan etmiştir. Fakat Tahsin Efendi ısrar edince yazılı bir şekilde hazırlanmış metni sunmuştur. Bu konferansı muhalifleri (Hasan Fehmi ve tebaası) dört gözle beklemiştir. Çünkü Afgânî yanlış yapar da biz de onun şöhretini zedeleriz düşüncesinde idiler. Dolayısıyla Afgânî'nin verdiği konferansta felsefe ve nübüvveti sanatlar kategorisi içinde sayması muhalifler için bir fırsat oldu. Oysaki bu konferansta okunan metin daha önce Maârif nâzırı Safvet Paşa'ya, Münif Mehmed Efendi'ye, Şiirvânîzâde Mehmet Rüştü Efendi'ye gösterilmiş ve onlar tarafından bir hata bulunmamıştır.[28]

---

[21] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/27; Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 5; Râfi'î, "Cemâleddin el-Afgânî," 8; Afgânî - Abduh, *el-'Urvetu'l-Vuskâ*, 17; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 4; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/457.

[22] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/29; Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 8; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 5.

[23] Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

[24] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/30; Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 9; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 6; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/457.

[25] Osmanlı Devleti'nde eğitim ve öğretim politikalarını belirleme görevini sahip olan, günümüz Millî Eğitim Bakanlığı'na denk düşebilecek bir kurumdur.

[26] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/30; Abduh, *er-Redd Ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 9; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 6.

[27] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/30; Abduh, *er-Redd Ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 9; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/457.

[28] Daha ayrıntılı bilgi için bkz. enamullah Ahmady, *Cemâleddîn Afgânî'nin Düşünce Dünyasi* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012), 44.

Afgânî konferansta hayatı ve ihtiyaçları bakımından toplumu canlı bir bedene benzetmiş; bu ihtiyaçları karşılayan sanatları bedenin organlarıyla, hikmet ve nübüvveti ise ruh ve canla özdeşleştirmiştir. Hikmetin marifetle elde edildiğini, hâkimin yanılabileceğini, bunlara uymanın farz olmadığını, bu sebeple hâkimin dine aykırı sözlerine uymanın doğru olmadığını; peygamberliğin ise Allah vergisi olduğunu, peygamberlerden hiçbir zaman hatanın zuhur etmeyeceğini ve bu yetkiyi Allah'ın dilediği kuluna verdiği söylemiştir. Muhalifler yalnızca nübüvvet sanattandır cümlesini almış, asıl konusunun sanat olduğunu ve nübüvveti de bunun içine dâhil ettiğini belirterek Afgânî'yi tekfir etmişlerdir.[29]Afgânî'nin bu söyledikleri diğer dinleyiciler ve içlerindeki ulema tarafından takdir edilmiştir.[30] Hatta Afgânî konferans başlangıcında bu dönemin tembellik ve yatmak dönemi değil, aksine çok çalışmak ve çabalamak dönemi olduğunu da söylemiştir. Çalışmadan hiçbir meram ve amaca ulaşılamayacağını ki peygamberlerin dahi çalışmadan ve bir işle uğraşmadan geri kalmadıkları hatta herkesten daha çok çalıştıklarını ileri sürmüştür. Tüm bu ifadelerden Hasan Fehmi Efendi *"insan çalışmakla peygamber bile olur"* anlamını çıkararak Afgânî'nin üzerine yürümüştür.[31] Bu aynı zamanda Afgânî'nin tekfir edilme sebebidir.

Dolayısıyla Afgânî'nin düşmanları, onu Osmanlı toprağından uzaklaştırmak için ellerindeki fırsatı kullanarak, hutbe ve vaazlarda Afgânî'yi tekfir etmiş ve bu uğurdaki amaçlarına da ulaşmışlardır. Artık mesele halk arasında da büyümeye başlamış ve bundan rahatsız olan Abdülhamid Han Afgânî'nin Osmanlı topraklarını terk etmesini istemiştir. Bunun üzerine Afgânî ülkeyi terk ederek 1871 yılında tekrar Mısır'a gitmiştir. Afgânî artık bir süre dinlenmek niyetiyle Kahire'de yerleşmiş akat kendisinin son derece büyük bir hayranı olan Riyaz Paşa, Afgânî'yi iyi karşılamış ve bir de üzerine 1000 kuruş maaş bağlamıştır.[32] Burada Afgânî'nin şöhretinden dolayı etrafında toplanan talebelere kelam, hikmet, tasavvuf ve fıkıh usulü dersler vermeye başlamıştır. Bu sırada Ezher'e nadiren gitmiş, onun dışında derslerini kendi ikametgâhında vermiştir.[33]Giderek bu derslerine siyaseti de eklemiştir.[34]

Afgânî Mısır'da ve daha başka yerlerde mason localarının faaliyetleri ve güçleri hakkında bilgi sahibi olduktan sonra kendi amacını gerçekleştirmek için İskoç Mason locasına girmiştir. Bu locanın siyasete karışmak istememesi üzerine çıkan sürtüşmelerden dolayı locadan ihraç edilmiştir. Bu sefer kendisi French Grand Orient'a bağlı bir loca kurmuştur. Önemli kişiler, bazı âlimler ve devlet adamları dahil olmuş ve locanın üyeleri kısa zamanda çoğalmıştır. Afgânî'nin teklifi üzerine locada bölümlere dayalı şubeler kurularak her şubeye

---

[29] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/30; Abduh, *er-Redd Ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 9; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 6; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/457.

[30] Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî."

[31] Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî."

[32] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/31; Abduh, *er-Redd Ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 11; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 8; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/458.

[33] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/32; Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 11; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 9; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/458.

[34] Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

bir bakanlığı denetleme görevi verilmiştir. Yanlış görülen tasarruflar tenkit edilmiş, bu tenkitler toplantılarda ve basın yoluyla halka duyurulmuştur. Locanın üyelerinden Tevfik Paşa locanın faaliyetlerinden rahatsız olduğundan Afgânî ile görüşmüş ve bu görüşmede halkın cehaletini ileri sürerek bu gibi faaliyet ve ıslahatlar için henüz vaktin erken olduğunu söylemiştir. Afgânî ise bu görüşe katılmayarak halka, hürriyet ve meclis yoluyla yönetime katılma fırsatı verilmesi gerektiğini savunmuştur.[35]

Yönetimle arası açılan Afgânî bir Afganistanlı ile bir İngiliz arasında çıkan kavga sebebiyle Afganistanlılara hakaret eden bir İngiliz'in kafasına sandalye ile vurmuştur.[36]Artık bunun üzerine İngilizler Mısır'da Afgânî'nin varlığını katiyen istememiş ve konsolosları aracılığıyla Hidiv'e onun ülkeden çıkarılmasını talep etmişlerdir. Bunun üzerine Afgânî sekiz yılın sonunda (1879) Mısır'dan ayrılmıştır. Buradan ayrılınca Hindistan'a gittiyse de[37] İngilizlerin isteğiyle oradan da sınır dışı edilmiştir. Bunun ardından Londra'ya gitmiş ve orada *Ziyâü'l-Hâfikîn* dergisini neşretmiştir.[38]Akabinde ise Fransa'ya gidip, öğrencisi Muhammed Abduh'u da oraya davet etmiş ve beraber *Urvetu'l-Vuskâ* dergisini açmışlardır.[39]

Bu dergide yayınlar yapmaya devam ettiği esnada İran şahı Nâsıreddin Şah'ın daveti üzerine İran'a gitmiştir. Oraya varınca İranlılar ona çok iyi bir karşılama hazırlamışlardır. İran'da kaldığı süre boyunca şöhreti de hızlı bir şekilde artmaya devam ettiyse de Nâsıreddin Şah bundan rahatsız olmuştur. Bu rahatsızlığın farkına varan Afgânî, İran'dan ayrılarak Rusya'ya gitmiştir.[40] 1886'da Rusya'dan ayrılıp Münih'e, oradan da Paris'e gitmiş ve burada yine İran şahıyla karşılaşmıştır. Şah, kendisine bakanlık teklif ederek İran'a geri dönmesini istemiştir. Afgânî teklifini kabul etmiş ve böylece ikinci kere İran'a gelip[41] görevi üstlenmiştir. Gün geçtikçe sevenlerinin çoğalması ve hükümetin yanlışlarını tenkit etmesinden rahatsız olan İran Şahı ve vezirleri Afgânî'yi ölümle tehdit eder ve Afgânî de dokunulmaz kabul edilen Abdülazîm türbesine sığınır. Şah bu dokunulmazlığı çiğneyerek Afgânî'yi oradan çıkartmış ve eline kelepçe vurarak Osmanlı topraklarına ait olan Bağdat'a bıraktırmıştır. Afgânî Bağdat'ta tedavi gördükten sonra Basra'ya gelmiş,[42] burada bir yandan tedavi olmuş diğer yandan da İran'daki ulemadan İran Şahının Avrupalılara tanıdığı imtiyazı tenkit etmelerini ve direnmelerini talep etmiştir.[43]

---

[35] Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

[36] Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî."

[37] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/33; Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 13; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/458.

[38] Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî"; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

[39] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/33; Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 13; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 10; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/458.

[40] Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî"; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

[41] Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 14; Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî," 11.

[42] Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî"; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

[43] Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

Basra valisi İzzet Paşa kendisine çok saygı göstermiştir. Afgânî 1891'de Londra'ya gitmiş ve orada yazılar yazmış, dergiler yayınlamış ve özellikle *Ziyaü'l-Hafikîn* dergisinde İran Şahı başta olmak üzere tüm hükümet yetkililerini eleştirmiş ve aleyhlerine yazı yazmaya devam etmiştir. Bununla da kalmayıp İran'daki taraftarlarının direnmesini sağlamıştır. Büyük pişmanlık hisseden İran yetkilileri Afgânî'nin gönlünü almaya çalışmış olsalar da bu muvaffak olmamışlardır. Bu süreçte tekrar Sultan Abdülhamid Han, Afgânî'yi oradaki faaliyetlerinden etkilenerek İslam birliği davasını gerçekleştirmek için İstanbul'a davet etmiştir.[44]

Birinci davette mazeret bayan eden Afgânî ikinci davette İstanbul'a gelmeyi kabul ederek İstanbul'a gelir ve burada iyi bir karşılanma ile sultan tarafından kendisine Nişan taşından lüks bir ev ve bir de maaş tahsis edilmiştir. Burada kalmaya devam eden Afgânî bir yandan toplumdan farklı kesimlere yaptığı sohbetlerine devam ederek, diğer yandan Abdülhamid Han'nın isteğiyle Şii-Sünni mezheplerini yaklaştırma yolları ve İslam birliği konularında bir rapor hazırlamıştır. Bu amaçla ittihâd-ı İslam'a teşvik eden 600'den fazla mektuplar yazmıştır. Bununla kalmayıp Hindistan ve Afganistan'daki İngilizlere karşı da mektuplar yazmıştır. Bu durumdan rahatsız olan İngilizler, Afgânî'yi sultanın gözünden düşürmek için İran şahının öldürülmesinde parmağı olduğunu ve kendisinin bir Şii olduğu söylentisini yaymışlardır. Sultan bunlara inanmasa da Afgânî'ye karşı ilgisini kesmek durumunda kalmış ve ona karşı tavır beslemiş. Bununla da yetinmeyip yanına ajanlar koyarak sıkı bir göz hapsi uygulamıştır. Afgânî bu süreçte kanser hastalığına yakalanarak saray doktorları tarafından tedavi edilse de 1897'de kasner hastalığı sebebiyle İstanbul'da vefat etmiştir. Cenazesi Nişantaşı'nda kılındıktan sonra Beşiktaş üzerindeki Maçka'da bulunan Şeyhler Mezarlığında defnedilmiştir.[45] 1944 yılında Afgânî'nin kemikleri, Nişantaşı'ndaki mezarından çıkarılarak Afganistan'a gönderilmiştir.[46]

1. 2. Nesebi ve Doğum Yeri

Afgânî'nin tam adı Seyyid Muhammed Cemâleddîn, babasının adı Safder'dir. Nesebi ise meşhur hadisçi Tirmizî'ye (824/892) ve ondan da Hüseyin b. Ebî Tâlib'e ulaşmaktadır. Ehl-i beytten olduğu için kendisine seyyid denilmektedir.[47] Bunlardan yola çıkarak Afgânî'nin nesebinin Afgânî, mezhebini ise Sünnî ve Hanefi olduğu değerlendirilmesine varılmıştır.[48] Afgânî'nin nereli olduğuna dair de birtakım ihtilaflar bulunmaktadır. Yazılı ve sözlü ifadelerinde onun Afganistanlı ve olduğunu ileri sürenler Abdülkadir el-Mağribî, Muhammed

---

[44] Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî"; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

[45] Alaeddin, "Cemâleddin Afgânî"; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

[46] Alâeddin Yalçınkaya, *Cemâleddîn Efgânî* (İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995), 31.

[47] Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 5; Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/27.

[48] Rızâ, *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam eş-Şeyh Muhammed Abduh*, 1/33; Abduh, *er-Redd ale'd-Dehriyyîn li Seyyid Cemâleddîn Afgânî*, 14; Hasib es-Samarraî, *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi ve Türkiye'deki Takipçiler* (İstanbul: Bedir Yayınevi, 1998), 94.

el-Mahzûmî, Reşîd Rızâ, M. Ferîd Vecdî, Edîb İshak, Corcî Zeydân, Abdurrahman er-Râfiî, Abbas Mahmûd Akkâd, AhmedEmîn, Haydar Bammat, Mahmûd Kasım ile aralarında İranlı yazar ve araştırmacıların da bulunduğu Muhammed el-Kazvînî, Murtaza el-Müderris, el-Cihârdihî, İbrahîm es-Sefâî, Abbas el-Kummî gibi bu şahsiyetlerdir.[49]

Fakat Afgânî'nin İranlı ve Şii mezhebine mensup olduğuna dair de pek fazla bilgi ve görüş bulunmaktadır.[50] Tüm bunların sebebi Afgânî'nin anavatanı Afganistan ve bulunduğu diğer ülkelerde sadece Müslümanlar için değil insaniyet namına ıslahat projesiyle hizmet ve fedakarlıklar yapmıştır. Böylece kendini belli bir millet ve Ülkeye nispet etmekten uzak durmuştur. Bundan dolayı İranlılar ve Hintler Afgânî'yi kendilerine mal etmeye çalışmaktadırlar. Milletiyle ilgili pek fazla görüş ortaya çıkmaktadır.[51]

1. 3. Eğitimi ve Hocaları

Afgânî'nin küçükken ilk derslerini dönemin ve bölgesinin sayılı ilim adamları arasında gösterilen babası Seyyid Safder'den aldığı kesin olmakla beraber, Afganistan'ın önemli ve büyük üstatlarından sarf, nahiv, meani, fıkıh, usul-i fıkıh, hadîs, tefsir, ilm-i kelâm, tasavvuf, hikmet, mantık, matematik, geometri, tıp, siyaset, hitabet ve tarih ilim dallarında ders aldığı, bunun ardından da kendini daha iyi geliştirmek için Hindistan'a gidip Batı usulü dersler aldığı bilinmektedir.

1. 4. Eserleri

1. 4. 1. Hakîkat-i Mezheb-i Neyçerî ve Beyân-i Hâl-i Neyçeriyyân

Afgânî bu eserini Hindistan'da Farsça olarak kaleme almıştır. Eserin konusu Darwin'in evrimci görüşleriyle birlikte Komünist, Sosyalist ve Nihilist düşünceler gibi bütün Materyalist fikirlerden söz etmiştir. Daha sonra bu eser Ebû Turâb Arif Efendi'nin[52] yardımıyla Muhammed Abduh tarafından *er-Redale'd-Dehriyyîn* adı ile Arapça'ya çevrilmiş olup ilk baskısı 1886 yılında Beyrut'tadır. Urduca tercümesi ise 1883 yılında Kalküta'da neşredilmiştir. Peştunca'ya tercümesi ise Mir Said Bremen tarafından gerçekleştirilmiş ve Kâbil'de neşredilmiştir.[53]

1. 4. 2. el-'Urvetü'l-Vuskâ

---

[49] Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

[50] Daha fazla Ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Kuru, *Cemâleddîn Afgânî'nin Osmanlı ve Kazanlı Türk Aydınları Üzerindeki Tesiri* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyla Bilimler Enstitüsü Tarih Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2020), 4.

[51] Daha fazla ayrıntılı bilgi için baz. Mohammad Agmal Hanif, *Dinler Tarihine Göre Cemâleddîn Afgânî'nin İslâm ve Diğer Dinler İle İlgili Görüşleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Dinler Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, 2007), 3.

[52] Ebu Turâb ismiyle bilinen Ârif Efendi, Afganistan asıllıdır. Bir rivayete göre Afgânî'nin yeğeni, bir diğerine göre ise onun öğrencisi ve yardımcısıdır. Nitekim bu sıfatların hepsine aynı anda hâiz olmasına da bir engel yoktur.

[53] Fazlurrahmân Fazıl, *Ma'rife-i el-Âsâr el-Kâmile Yâ Mirasi Fikri Seyyid Cemâleddînel-Afgânî* (Kabil: Bengâh-ı İntişârât-ı Meyvand, 2008), 30; Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn," 9/465.

Afgânî'nin en önemli çalışmalarından kabul edilen *el-'Urvetu'l-Vuskâ*, Afgânî ve onun can dostu Muhammed Abduh'un ortak çabaları sonucu Paris'te yayınlanan bir gazetedir.[54] İlk sayısı 13 Mart 1883 tarihinde yayınlanmış olup, 18 sayı çıkardıktan sonra aynı yılın Eylül ayında muhtelif tepki ve baskılar yüzünden gazete kapatılmıştır. Aynı isim altında Kâhire'de birkaç defa basılmıştır. Türkiye'de de İbrahim Aydın tarafından Türkçe'ye tercümesi yapılmış ve 1987 yılında İstanbul'da basılmıştır.

1. 4. 3. Ziyâü'l-Hâfikin

Afgânî bu dergiyi Londra'da aylık periyotlarla yayınlamıştır. Derginin ilk sayısı 1 Şubat 1892'de yayınlanmıştır. Bu dergi *de el-'Urvetu'l-Vuskâ* gibi çok fazla devam edememiştir. Derginin dördüncü ve beşinci sayıları 15 Temmuz 1982' tarihinde yayınlanmıştır. Ancak sonrasında yayının devam edip etmediğine dair bir bilgi bulunmamaktadır.[55]

1. 4. 4. Tetimmetü'l-Beyân fi Tarihi'l-Afgân

Bu eser Afganistan'ın siyasi, sosyal ve kültürel tarihini anlatmaktadır.[56] Arapçası 1901 yılında Ali Yusuf el-Kredilî tarafından Kahire'de neşredilmiştir.[57]

1. 4. 5. et-Ta'lîkât' alâ Şerhi'd-Devvânîli'l-'Akâidi'l-'Adudiyye

'Adududdîn el-İlcî'ye ait *el-Akâidu'l-Adudiyye* üzerine Devvânî tarafından yapılan şerhe düşürülen notlardan ibaret bir eserdir. Afgânî bu notları, adı geçen eseri Mısır'da okuttuğu sırada düşmüştür.[58]

1. 4. 6. Risaletü'l-Vâridât fi Sırri't-Tecelliyât

Bu eserini Mısır'da iken Talebesi Muhammed Abduh'a dikte etmiştir. Eser Kâhire'de 1968 yayınlanmıştır.[59]

1. 4. 7. Hâtirâtu Cemâleddîn el-Efgânî el-Hüseynî

Afgânî'nin son yıllarındaki özel sohbetlerinde bulunan Muhammed Paşa el-Mahzûmî, ona sorular sormuş ve aldığı cevapları bir kitap haline getirmiştir. Eser 1931'de Beyrut'ta neşredilmiştir.[60]

2. el-Kitâbâtü's-Siyâsiyye

---

[54] Mohammad Ajmal Hanif, *Dinler Tarihine Göre Cemaleddin Afgani'nin İslâm ve Diğer Dinler Ile İlgili Görüşleri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 12.

[55] Fazıl, *Ma'rife-i el-Âsâr el-Kâmile Yâ Mirasi Fikri Seyyid Cemâleddîn el-Afgânî*, 29.

[56] Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

[57] Fazıl, *Ma'rife-i el-Âsâr el-Kâmile Yâ Mirasi Fikri Seyyid Cemâleddîn el-Afgânî*, 53.

[58] Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

[59] Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

[60] Karaman, "Efgânî, Cemâleddîn."

2. 1. İsmi, Tahkiki, Basımı ve Muhtevası

Bu çalışmanın ana konusu doktor Muhammed Ammâre tarafından Cemâleddîn Afgânî'nin konuşmalarının ve yazılarının derlenmiş olduğu *el-'Amalu'l-Kâmile* isimli kitabın ikinci cildinin üzerine bir incelemedir. Bu eser Afgânî'nin siyasi, sosyal ve kültürel konulardaki makale, mektup ve görüşlerinden uluşmaktadır. *el-A'malü'l-Kâmile*'nin ikinci cildi ağırlıklı olarak *el-'Urvetu'l-Vuskâ*'da, *Hâtırât-i Cemâleddîn Afgânî* kitabında, muhtelif sahife ve mecellelerinde, düşünce ve fikirlerinin yayınlandığı kitaplarda ve siyasi yazışmalarında neşredilen konuları barındırmaktadır.[61] 1981 yılında Beyrut'takiel-Muessetu'l-'Arabiyyeli'l-Dirâsât ve'n-Neşr'de yayınlamıştır. Bu çalışmanın Afgânî hakkında yapılan diğer çalışmalardan farkı Afgânî'nin üst paragrafta zikrettiğimiz makale, mektup ve düşüncelerini bölge, ülke ve devletlerle ilgili olarak toplamış olmasıdır.

Kitap on ana bölümden oluşmaktadır. Bölüm başlıkları da sırasıyla Doğu, Batı, İngiltere, Mısır, Sudan, Fransa, Türkiye, Fars, Afgan, Ermenistan, millet, devlet, ülke ve bölge isimlerine sahiptir. İngiltere, Mısır ve Türkiye gibi başlıklar altında devletlerin birbiriyle olan olumlu ve olumsuz tarihi ilişkileriyle, özellikle İngiltere'nin doğu İslami ülkeleri sömürmek için kurduğu oyunlarla bilgiler verilmektedir. Ayrıca eser, bu Müslüman ülkelerin mazlum halkını ayağa kaldırmak için birlik beraberlik çağrısıyla ilgili yazılı ve sözlü ifadelerini içermektedir. Fakat çalışmanın boyut konusunda sahip olduğu sınırlılıklar nedeniyle kitabın muhtevasıyla ilgili olarak kitabının geneli hakkında fikir verilecek ve en önemli bilgileri vermeye gayret sarf edilecektir.

2. 2. el-Kitâbâtu's-Siyâsiyye İsimli Eserin Tahlili

2. 2. 1. Doğu Problemi

Afgânî, bu başlık altında Osmanlı İmparatorluğunun kuruluşundan itibaren fetih vesilesiyle devlet olarak birçok açıdan geliştiği ve toprak olarak da genişlediğinden bahseder. Bu hususta da özellikle Avrupa fetihleri üzerinde durmuştur. Osmanlı'nın bu başarısını da iman ve ilim gücüne verdiği öneme bağlamıştır. Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı'yla her anlamda yarıştığını ve bu yarışmada da sürekli ileride olması sebebiyle burada fetihler yapabildiğini ileri sürmektedir. Burada en önemli felsefesi, yalnız kılıçla hüküm sürmenin, ilimle hüküm sürmek ve yönetmekten ileride olduğu cümlesidir:

...لا يثبت معه الحكم طويلا وهو تحكم الجهل بالعلم أو حكومة جهل تحكم حكومات علم. ولايتسنى اليوم لسيف المجرد أن يحكم بأمة يدافع عنها مدافع العلم...[٦٢]

Anlaşmazlık üzere hakimiyet uzun süre sabit kalmaz. Bu ancak ilimle cehaletin yönetimi ya da bilgi hükümetlerini yöneten cahillik hükümetidir. Günümüzde bilimin

[61] el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/55.

[62] Bkz. el-Afgânî,*el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/9.

savunucusu tarafından savunulan bir millete yalnızca bir kılıcın hükmetmesi mümkün değildir...

Osmanlı Devleti'nin imana, ilme ve ilim gücene son derece sadık olduklarını belirtmiştir. Osmanlı'nın, dünyada en uzun ömürlü devletlerden biri olmasını da bu durumun neticesi olarak görmüştür. İleride ise Afgânî, Osmanlı'nın son zamanlarına doğru zayıflamasının farkına varmış ve kibar bir uyarıda bulunarak her devletin meramına ulaştıktan sonra rehavete kapılabildiğini söylemiştir ki bunun da rakiplerinin kendilerini geliştirip galip gelmelerine sebep olduğunu söyleyerek devamında şunları eklemiştir:

...وما مسألة الدين إلا ذريعة تظهر بعد استكمال القوة للوصول لتلك الغاية وهي دفع الجهل...[٦٣]

"...ve din meselesi, cehaletin defedilmesi olan bu gayeye ulaşmak için kuvvet tamamlandıktan sonra ortaya çıkan bir bahaneden başka bir şey değildir."

Burada anlatmak istediği şudur: Gerilemenin, cahil kalmanın, yenilginin ve başarısızlığın sebebinin din olmadığını, aksine dinin sürekli yüce yaratıcının dilediği gibi adalet ve iyilik dairesi içerisinde çalışma ve çabalamayı istediğini belirtmiştir.

Dolasıyla Afgânî doğu probleminin özeti olarak şunu ifade etmiştir:

مختصر المسئلة الشرقية: هي العراك بين الغرب والشرق، وقد لبس كل منهما لصاحبه درعا من الدين. فالغربي تذرع بالنصرانية والشرق بالاسلامية وأهل الديانتين كالآلة الصماء بأيدي محركيهما. فالقائمون بالنصرانية يسخرون الدين لأجل الدنيا، ويحسنون أمر دنياهم وما تتطلبه مظاهر الحياة. والعاملون بالإسلامية، يسخرون الدنيا لأجل الدين، وإذهم لايعملون بأحكامه، يخسرون الدين والدنيا معا...[٦٤]

Doğu meselesinin özeti: Batı ile doğu arasındaki kavgadan ibarettir. Her ikisi de dini kendilerine kalkan edinmişlerdir. Batılılar kendilerine Hristiyanlığı, doğulular da İslam'ı vasıta olarak seçmişler. Bu iki dinin mensupları da sanki kendi elleriyle hareket ettiriyor oldukları duygusuz bir makine gibidir. Hristiyanlığı seçenler dini dünya için kullanırlar. Fakat dünya işlerini ve hayatın gerekli kıldığı şeyleri son derece iyi bir şekilde değerlendiriyorlar. İslam'ı seçenlere gelince, aslında aksine onlar dünyayı din için kullanırlar. Fakat Müslümanlar dinin dilediği gibi amel hareket etmiyorlar ve böylece hem dini hem de dünyayı kaybediyorlar.

2. 2. 2. Sultan Abdülhamid Han

Bu kitapta zikre değer ikinci bir başlık ise Sultan Abdülhamid Han'dır. Çünkü Abdülhamid Han doğu meselesinin fışkırdığı dönemde İslam aleminin resmi halifesidir. Afgânî kişilik ve şahsiyet olarak Abdülhamid Han'dan şöyle bahsetmektedir:

[63] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/9.

[64] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/9.

إن السلطان عبدالحميد لو وزن مع أربعة من نوابغ رجال العصر لرجحهم ذكاء ودهاء وسياسة، خصوصا في تسخير جليسه. ولا عجب إذا رأيناه يذلل ما يقام لملكه من الصعاب من دول الغرب، ويخرج المناوئ له من حضرته راضيا عنه، وعن سيرته وسيره، مقتنعا بحجته، سواء في ذلك الملك والأمير والوزير والسفير ولكن... باللأسف! إن عيب الكبير كبير، والجبن من أكبر عيوب الملك.[٦٥]

Eğer Abdülhamid Han asrın dört büyük dâhisiyle karşılaştırılırsa o zekâ, dehâ ve siyaset olarak ve özellikle de meclisine katılanları (mesai arkadaşlarını) yönetme konusunda her dördünü de ağır basar. Batı ülkelerinden, onun egemenliğine dayatılan zorluklardan dolayı kendisinin küçük düştüğünü görürsek, buna şaşırmamak gerekir. Çünkü o zaman kendisinden, hal ve davranışlarından razı olarak ve delillerine ikna olmuş halde olan çevresinden düşmanlar çıkacak. Bu topraklarda ister emir olsun ister vezir yahut büyükelçi olsun, hepsi aynıdır. Maalesef...Büyük olanın ayıbı da büyük olur ve korku da hükümdarın ayıplarının en büyüklerindendir.

Afgânî burada Abdülhamid Han'ı övmüştür ancak devamında risk alma konusunda diğer vasıflarında olduğu kadar cesur olmadığını belirtmiştir.

Yine bu metnin devamında şöyle söylemektedir:

رأيت من السلطان ارتياحا لقبول كل ما ذكرته له من محاسن الحكم الدستوري، وأن الإسلام أول من عمل به في سلطانه. ورأيته يعلم دقائق الأمور السياسية، ومرامي دول الغرب، وهومعد لكل هوة تطرأ على الملك مخرجا وسلما.[٦٦]

Anayasa hükmünün avantajları konusunda söylediğim her şeyi kabul ettiği için sultan Abdülhamid Han'daki memnuniyeti gördüm. O, saltanatı döneminde İslam'ı ilk uygulayan kişidir. Ayrıca Batı ülkelerinin amacını ve siyaset işlerinin inceliklerini bildiğini, bir çıkış ve barış yolu olarak devletinin başına gelebilecek her türlü oyuna onu hazır gördüm.

Dolayısıyla burada da sultan Abdülhamid Han'ı hilafeti üzerine gelebilecek her türlü sıkıntıya hazır olduğunu ve altında kalkabileceğini ileri sürerek devamında Abdülhamid Han'ın zor bir dönemde olduğunu da belirtmek suretiyle hissettiği korkularını da şu şekilde beyan etmiştir:

وأعظم ما أدهشني، ما أعد من خفي الوسائل، أمضى العوامل، كي لاتتفق أوروبا على عمل خطير في الممالك العثمانية، ويريها عينا محسوسا، أن تجزئة السلطنة العثماني لايمكن إلا بخراب الممالك الأوروبية بأسرها.[٦٧]

Beni şaşırtan en büyük şey, Avrupa'nın Osmanlı ülkeleri tehlikeli bir iş üzerinde anlaşmaya varmaması ve Osmanlı Saltanatının parçalanmasının ancak tüm Avrupa

[65] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/21.

[66] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/21.

[67] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/21.

krallıklarının yıkılmasıyla mümkün olabileceğini somut olarak göstermek için gizli araçlar ve etmenler hazırlamasıydı.

Yine bununla ilişkili olarak, Avrupalıların Osmanlı topraklarını parçalaması konusundaki tuzaklarına karşı Abdülhamid Han'ın sürekli tetikte olduğunu belirtmiştir. Tüm bunlarla birlikte Afgânî, kendisi ile Sultan Abdülhamid Han arasındaki ilişkinin bozulmasından sonraki duruma değinmiş ve ikisi arasına özellikle arabozucuların girdiği kanaatinde olduğunu aktarmıştır.

2. 2. 3. İslam Birliği

Afgânî bu bölüme Kurân-ı Kerim'den şu ayetle başlamaktadır:

وَأَطِيعُوا اللهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ[٦٨]

"Allah ve resulüne itaat edin, birbirinize düşmeyin, sonra zayıflarsınız ve zaferi elden kaçırırsınız."[69]

Afgânî'nin bu ayetle vurgulamak istediği çok aşikârdır. Müslümanların uyması gereken Kurân ve sünnettir. İslam birliğinin sağlanması için, birinin diğerini ötekileştirmesi yerine herkesin elini taşın altına koyarak, İslam'ın yayılmasında büyük katkılar sağlayan, seleflerimiz devlet adamları ve âlimlerden örnek almalıdırlar.

Afgânî bize fetihlerle miras bırakılan toprakları şu ifadelerde bulunmaktadır:

أضلت ولاية الإسلام ما بين نقطة الغرب الأقصى الى تونكاني على حدود الصين، وفي عرض ما بين قازان من جهة الشمال وبين سرنديب تحت خط الاستواء، أقطار متصلة وديار متجاورة يسكنها المسلمون.[٧٠]

İslam coğrafyasının uzunluğu batının en uzak noktasından Çin'deki Tunkani'ye kadar, genişliği ise kuzeydeki Kazân ile ekvatorun altındaki Serendib'e kadardır. Bölgeler birbirine bağlı ve Müslümanların yaşadığı komşu diyarlardır.

Buradan çok açık ve net anlaşıyor ki Afgânî'nin derdi İslam birliğidir. Irk, renk, herhangi bir mezhep ve meşrebin savunucusu değildir. Tüm yazdıkları ve konuştuklarına baktığımızda en büyük gayesinin İslam dini ve Müslümanların gelişimi olduğunu anlamak zor değildir.

Yine Afgânî İslam coğrafyasının da genişlemesiyle İslam medeniyetinin yetiştirdiği büyük ve dünya çapındaki âlimleri şu şekilde saymaktadır:

---

[68] el-Enfâl 8/46.

[69] *Kur'ân Yolu* (Erişim 25 Ocak 2022), el-Enfâl 8/46.

[70] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/25.

كان في نقطة الشرق من حكمائهم ابن سينا والفارابي والرازي ومن يشاكلهم، وفي الغرب ابن باجة وابن رشد وابن طفيل ومماثلهم، وما بين ذلك أمصار تتزاحم فيها أقدام العلماء في الحكمة والطب والهيئة والهندسة وسائرالعلوم العقلية.[۷۱]

İslam coğrafyasının doğusunda hekimlerden İbn Sina (ö.137), Farabi (ö.951), (Ebu Bekir Muhammed b. ez-Zekeriya) er-Razi (ö.925) ve bunlar gibileri; batıda İbn Bâcce (ö.887), İbn Rüşd (ö.1198), İbn Tufeyl (ö.1185) ve bunlar gibileri vardır. Yine bu iki uç arasındaki hikmet, tıp, vücut bilimi, geometri ve benzeri diğer akli ilimlerde, ilim adamlarının ayaklarının çoğaldığı birçok şehir vardır.

Afgânî "ilim adamlarının ayakları çoğaldı (alimler çoğaldı) şehirler" derken, söz konusu islam şehirlerinde saydığı ilimlere hâiz birçok âlim bulunduğu anlatmak için haklı bir mübalağada bulunmuştur. Afgânî bunun ardından yine Müslüman devlet adamları sıralamaktadır:

ومن ملوكهم في قرونهم المتوسط مثل محمود العزنوي، وملكشاه السلجوقي، وصلاح الدين الأيوبي، وكان منهم في المشرق مثل تيمور الكوركان، وفي الغرب مثل السلطان محمد الفاتح، والسلطان سليم، وسلطان سليمان العثماني...[۷۲]

Müslümanların orta çağda yetiştirdikleri devlet adamlarından Mahmud el-Gaznevî (ö. 1030), Melikşah es-Selcukî (ö. 1092) ve Salahuddin Eyyubî (ö. 1193); doğuda Timur Kurkan (ö. 1405), batıda ise Fatih Sultan Muhammed (ö. 1481), Sultan Selim (ö. 1529) ve Sultan Süleyman el-Osmanî (ö. 1566) vardır.

Dolasıyla Afgânî'nin başta Allah'a ve rasûlüne itaat edin ayetine değindikten sonra İslam'ın hâkim olduğu coğrafyalara daha sonrasında ise Müslüman hekim ve filozoflara en sonda da orta çağdan itibaren büyük devletler kuran Müslüman devlet adamlarına değiniyor. Konuşmasına başlarken konunun bağlamına dair bir ayet zikrettikten sonra, Müslümanların tarihte sahip oldukları geniş topraklara ve büyük geçmişe değinerek insanlara motivasyon kazandırıyor. En sonunda da şahıslar üzerinden örnekler veriyor ki böylece hitabî olarak ne kadar derin bilgi sahibi bir kimse olduğu anlaşılıyor.

En sonunda ise bunlardan çıkarılacak sonuç şudur ki çok uzak değil, yakın geçmişimize baktığımızda İslam âlemi olarak çok büyük bir geçmişimizin olduğu, dünyayı yönetebilme ve dünya ihtiyaçlarına karşılık verebileceğimizin farkına vararak tekrar atalarımız gibi bir araya gelmemizin vacip olduğu ve tekrar ancak bir araya gelerek bu batı oyunlarından sıyrılıp kendi ayaklarımızın üzerine durabileceğimizdir.

---

[71] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/25.

[72] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/26.

Yine Afgânîbu başlığı altında İslam birliği ve yardımlaşmasına vurgu yapmaktadır:

الاتفاق والتضافر على تعزيز الولاية الإسلامية من أشد أركان الديانة المحمدية. والاعتقاد به من وليات العقائد عند المسلمين.[٧٣]

Din-i Muhammediye'nin en önemli erkânlarından biri, İslam hükümetlerini güçlendirmek için birleşmek ve yardımlaşmaktır. Buna inanmak Müslümanlar için İslam dininin ilk inanılması gereken akidelerindendir.

Bu metinden de anlaşılıyor ki Afgânîi yaşadığı ve mücadele ettiği dönemlerde birleşmenin ve yardımlaşmanın önemini bildirmek için bu hususu İslam akidesine dahil etmiştir. Müslümanların tek kurtuluş yolu birleşmek ve yardımlaşmaktır. Bu Kurân'da da birçok yerde geçmektedir.[74]

2. 2. 4. Hilafetin Devam Etmesi

Afgânî egemenlik birliğinin ve dolayısıyla tek devlet ve tek millet olmanın zorunlu olduğunu şu hadisle açıklamaktadır:

«الْمُؤْمِنُ لِلْمُؤْمِنِ كَالْبُنْيَانِ يَشدُّ بعْضُهُ بَعْضاً وَشَبَّكَ بَيْنَ أَصَابِعِه.»[٧٥] وأن المؤمن ينزل من المؤمن منزلة أحد أعضائه إذا مس أحدهما ألم تأثر له الآخر، وجاء في نهيه: «لا تقاطعوا ولا تدابروا ولا تحاسدوا، وكونوا عباد الله إخوانا» وأنذر من شذ عن الجماعة بالخسران والهلكة، وضرب له مثل الشاة القاصية تكون فريسة للذئاب.[٧٦]

"Bir müminin mümine karşı durumu parçaları birbirine sımsıkı kenetlenmiş binanın taş ve tuğlaları gibidir." Bir müminin bir mümine karşı durumu bir uzvunun mertebesidir, birine dokunsa diğeri onu etkilemez mi? Bunu nehiy etmek için Peygamberimiz şöyle buyurmuştur: "Birbirinize küsmeyin, birbirinize sırtınızı dönmeyin, birbirinize kıskançlık etmeyin. Ey Allah'ın kulları, kardeş olun." Cemaatten sapanları da yok olma ve felakete karşı uyardı ve onlara kurtlara yem olacak sıkıntılı bir koyundan örnek verdi.

Afgânî buradaki egemenlik birliğinden hilafeti savunduğu çok aşikârdır. Bu durumla ilgili kendisi Abdülhamid Han'a yazdığı mektubunda şunları söylemektedir:

"Benim hala savunduğumun dinimin prensiplerinden biri, sizin imparatorluğunuzu ve hilafetinizi savunmak ve övmektir. Benim Avrupa'da kaldığım sürece periyodik olarak yayınladığım el-Urvetü'l-Vüskâ'da olduğu kadar Paris ve Rusya'nın bütün gazetelerinde yazmış olduğum makaleler, halife majestelerine derin bir sevgiyle daima saygı duyduğumun delilidir. Halife majestelerine ve hilafet kurumuna övgülerle süslediğim bu makaleleri hiçbir

---

[73] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/27.

[74] Bkz. el-Bakara 2/271, el-Mâide 5/2, el-Enfâl 8/73, et-Tevbe 9/71, Yûsuf 12/88, el-Hadîd 57/18.

[75] el-Buhârî, *Sahîhu'l-Buhârî*"Salât", 8 (No. 481); Müslim, *Sahîhu Muslim*"Birr", 45 (No. 65).

[76] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/31.

zaman (dalkavukluk olur diye) arz etmeyi düşünmezken, bazı aşağılık düşünceli, iki yüzlü şahıslar önemlerini sizin katınızda artırmak için suni hareketlerle bir çöl rüzgarı gibi sizi etkilemeye çalışıyorlar. Bütün bu şeref yoksunu hareketlere karşı ben size bağlılığımı, inancımın ve halis arzularımın teminatı olan şahsi şerefim, ruhi ve maddi niteliklerim vasıtasıyla ispatlamış olmayı ümit ederim."[77]

Bu metin Afgânî'nin Sultan Abdülhamid Han'a yazdığı Türkçe mektubundandır. Burada da bildirildiği gibi Abdülhamid Han Afgânî'nin düşünce ve politikasını uygun bulunca İslam birliği davasını gerçekleştirmek için İstanbul'a davet etmiştir. Birinci Davette mazeret bayan eden Afgânî ikinci davette İstanbul'a gelir. Burada iyi karşılanır sultan tarafından kendisine Nişantaşın'dan lüks bir ev ve bir de maaş tahsis edilir. Burada kalmaya devam eden Afgânî toplumdan tüm kesimlere sohbetlerine devam ettirirken bir yandan da Abdülhamid Han'nın isteğiyle İslam birliği ve Şiî-Sünnî yakınlaşmasının imkânı ve yolları konusunda bir rapor hazırlar. Şiî ve Sünnî düşünceleri yaklaştırma ve ittihâd-ı İslâm'a teşvik etme amacıyla 600'den fazla mektup yazmıştır. Bu mektuplarını İstanbul'dan Sultan Abdülhamid Han isteğiyle yazması, tüm İslam alemini birleşme, yardımlaşma ve tek egemenlik altında toplama arzusunu Osmanlı hilafeti vasıtasıyla gerçekleştirmek istemesinin delilidir.

Afgânî bu düşüncesini Allah'ın emriyle desteklemektedir:[78]

إِنَّمَا الْمُؤْمِنُونَ إِخْوَةٌ فَأَصْلِحُوا بَيْنَ أَخَوَيْكُمْ وَاتَّقُوا اللَّهَ لَعَلَّكُمْ تُرْحَمُونَ[79]

Müminler ancak kardeştirler, öyleyse iki kardeşinizin arasını düzeltin, Allah'a itaatsizlikten sakının ki rahmetine mazhar olasınız.[80]

Yine yukarıdaki ayeti bu ayeti şu ayetle açıklamaktadır:[81]

وَإِنْ طَائِفَتَانِ مِنَ الْمُؤْمِنِينَ اقْتَتَلُوا فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا فَإِنْ بَغَتْ إِحْدَاهُمَا عَلَى الْأُخْرَىٰ فَقَاتِلُوا الَّتِي تَبْغِي حَتَّىٰ تَفِيءَ إِلَىٰ أَمْرِ اللَّهِ ۚ فَإِنْ فَاءَتْ فَأَصْلِحُوا بَيْنَهُمَا بِالْعَدْلِ وَأَقْسِطُوا إِنَّ اللَّهَ يُحِبُّ الْمُقْسِطِينَ[82]

Eğer müminlerden iki grup birbiriyle kavgaya tutuşursa hemen aralarını düzeltin; ikisinden biri diğerinin hakkına tecavüz etmiş olursa Allah'ın emrine geri dönünceye kadar haksızlığa sapanlara karşı savaşın; dönerlerse aralarındaki anlaşmazlığı adaletle çözüme bağlayın ve herkese hakkını verin. Allah hakkı yerine getirenleri sever.[83]

---

[77] Mümtazer Türköne, *Cemâledd'in Afgânî* (Ankara: TDV Yayınları, 1994), 90.

[78] Bkz.el-Afgânî,*el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/31.

[79] el-Hucurât, 49/10.

[80] *Kur'ân Yolu* (Erişim 25 Ocak 2022), el-Hucurât 49/10.

[81] Bkz.el-Afgânî,*el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/31.

[82] El-Hucurât, 49/9.

[83] *Kur'ân Yolu* (Erişim 25 Ocak 2022), el-Hucurât 49/9.

Bu ayetin devamında Müslümanların birleşmelerinin zorunlu olduğunu aksi halde ahirette kendileri için büyük azabın karşılayacağını belirterek şu ayeti de delil göstermektedir:[84]

وَلَا تَكُونُوا كَالَّذِينَ تَفَرَّقُوا وَاخْتَلَفُوا مِنْ بَعْدِ مَا جَاءَهُمُ الْبَيِّنَاتُ وَأُولَئِكَ لَهُمْ عَذَابٌ عَظِيمٌ[85]

Kendilerine apaçık deliller geldikten sonra parçalanıp ayrılığa düşenler gibi olmayınız. İşte onlar için büyük bir azap vardır.[86]

Dolasıyla Afgânî burada bir birliği özellikle de egemenlik birliğiolarak hilafet sistemini yorumlayarak savunmaktadır. Müslümanların düşmanlarına karşı tekrar galip gelmesini birlik ve yardımlaşmaya bağlamaktadır. Birliğin neticesi olarak da dünyada galip geleceklerini, ahirette ise güzel karşılıklarını göreceklerini beyan etmektedir:

الوفاق والغلب، عمادان قويان، وركنان شديدان من أركان الديانة الإسلامية.[87]

İttifak ve zafer iki güçlü direktir. İslam dininin en önemli iki ruknüdür.

2. 2. 5. Asabiyet ve İslam Dini

Yazar bu başlık altında Afgânî'nin *asabiyet ve İslam dini, millet birliği, din birliği ve taassupla* ilgili görüşlerini toplamıştır. Afgânî alt başlıklar bağlamında özellikle milliyet ve asabiyetin üzerinde durmaktadır. Asabiyet kavramının kavimle ve dinle ilgili olup olmayacağı ve olduğunda da ölçülerinin ne olması gerektiğini anlatmaktadır. Bunu yorumlamak için kitaptan bazı örnekler vererek tahlil etmeye gayret göstereceğiz:

التعصب: قيام بالعصبية والعصبية من المصادر النسبية... فالتعصب وصف للنفس الانسانية.[88]

Taassup, asabiyetle hareket etmektir. Asabiyet ise nesepten sudur olur... Öyleyse taassup insan nefsinin bir sıfatıdır...

Görüldüğü gibi Afgânî taassubun insanın sıfatı olduğu kabul ederek ve dolayısıyla taassubun Allah tarafından şekillendirdiğini ileri sürerek şöyle söylemektedir:

نعم أن التعصب وصف كسائر الأوصاف: له حد اعتدال وطرفا إفراط وتفريط، واعتداله هو الكمال الذي بينا مزاياه، والتفريط فيه هو النقص الذي أشرنا لرزاياه، والإفراط فيه مذمة تبعث على الجور والاعتداء... فيخرج عن جادة العدل.[89]

---

[84] Bkz. el-Afgânî,*el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/31.

[85] Âl-i İmrân, 3/105.

[86] *Kur'ân Yolu* (Erişim 25 Ocak 2022), Âl-i İmrân 3/105.

[87] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/31.

[88] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/40.

[89] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/41.

Evet, taassup diğer sıfatlar gibi bir sıfattır. Bunun ortası olduğu gibi bir de ifrat ve tefriti vardır. Ortası mükemmel ve faziletli iken tefriti eksiklik ve gevşekliktir ki bu da işaret ettiğimiz gibi(büyük bir) musibettir. İfrat ise zararlıdır çünkü saldırganlık ve zulmü uyandırır... Öyleyse (her iki surette de) adalet caddesinden çıkar.

Dolayısıyla Afgânî asabiyet kavramının bir ölçüsü olduğunu ve bunun da insanın zatında olduğunu söylemektedir. Bu konuda ifrat ve tefritin doğru olmadığını, büyük kötülüklerden bir kötülük olduğunu beyan etmiştir. Buna da Hz. Muhammed'in şu hadisiyle açıklık getirmektedir:[90]

ليس منا من دعا إلى عصبية.[91]

Irkçılığa (asabiyyeye) çağıran bizden değildir.

Afgânî'nin bu hadis-i şerifle asabiyetten kastettiği itidalli asabiyet değil aksine ifrat ve tefritle yoğrulmuş olan asabiyettir. Dolasıyla Afgânî de ırkçılığa karşıdır. O ırkçılığı, asabiyetin ifrat ve tefrit hali olarak yorumlamaktadır. Üstünlüğün ırkta değil takvada olduğunu söyleyerek şu ayeti delil getirmektedir:[92]

إِنَّ أَكْرَمَكُمْ عِندَ اللَّهِ أَتْقَاكُمْ[93]

Allah katında en değerli olanınız O'na itaatsizlikten en fazla sakınanınızdır.[94]

Afgânî bu ayetle asabiyet hakkındaki fikrini açıkça ortaya koymaktadır. Fakat burada bir de asabiyetle ilgili "kavim birliği ve din birliğinden" bahsetmektedir. Yine bunun anlaşılması için kendi metninden bir örnek olarak şunu verebiliriz:

لا تتكون الدول، ولا يخلص لها السلطان إلا بقوتين: قوة الجنس، التي تدعو للاتحاد لمبالغة من سواهم، ويكون النعرة والعصبية والانتصار لجنسه. وقوة الدين الذي يقوم مقام الجنسية في جمع الكلمة، وتوحيد الوجهة وطلب الغلب بتلك القوة لمن خالفهم فيها.[95]

Devletler ancak iki kuvvetle oluşur ve yetkiye sahip olur: Milliyet gücü, öyle bir güç ki kendileri dışındaki kimselere karşı galip gelmek için birlik ve beraberliğe çağırır. Haykırış, asabiyet ve yardımlaşmak insanın kendi cinsi (kavmiyle) olur. Söz birliği etme, hedefin bir olması ve kendisine karşı çıkanlara galip gelmek isteğinde ise din gücü, milliyet gücünün önüne geçer.

---

[90] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/41.

[91] Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî Ebû Dâvûd, *Sünenu Ebû Dâvud*, nşr. Şuayb el-Arnavut (Beyrut: Dâru'r-Risâle el-'Ilmiyye, 2009)"Edeb", 12 (No. 5121).

[92] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/35.

[93] el-Hucurât, 49/13.

[94] *Kur'ân Yolu* (Erişim 25 Ocak 2022), el-Hucurât 49/13.

[95] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/37.

Dolayısıyla aktivist bir Müslüman olarak Afgânî, ırkçılık karşıtı ve mutedil bir milliyetçiliğin dinle büyük bir güç olabileceğini îrâd etmektedir. Din olmadan milliyetin bir işe yaramayacağını bildirerek Arapları örnek göstermektedir.

فإذا أخذنا العرب قبل الإسلام، وجدناهم أمة فيها النجدة والبأس والقوة الجنسية، ولكن ما تسير لها تكوين دولة، ولا قام لها سلطان يجمع الكل، ذلك لأن قوة الجنس توزعت في القبائل.[٩٦]

İslam öncesi Arapları ele aldığımızda; onların yardım, cesaret ve milliyet gücüne sahip bir millet olduklarını gördük. Ancak bir devlet kuramazlar ve herkesi toplayacak bir yetkileri de yoktur. Çünkü milletlerinin gücü kabileler arasında dağıtılmıştır.

Ancak devamında yine Afgânî'nin nitelemesine göre bu durum onlar için bir avantaj olmamakla berber kabilelere ayrılarak birbirleriyle savaşmış ve birbirlerini öldürmüşlerdir. Fakat İslam geldikten sonra kavimler arasındaki kin, haset ve düşmanlıklar kaybolmuş ve bir kavim olarak bir araya gelmişlerdir. Afgânî'ye göre kavim gücü din gücüyle kendini bulunca devlet olabilmişler ve Alalh'ın yardımıyla İslam'ı tüm dünyaya yayabilmişlerdir.

Gerçekten de baktığımızda kavim gücüyle din gücü birleşince devasa devletler kurulmuştur. Bunun bir örneği de Türklerdir. Türkler büyük bir kavimdirler fakat İslam dinini kabul etmeden önce Selçuklu, Osmanlı ve Timurlular gibi büyük bir devlet olamamışlardır. Ne zaman İslam'ı benimseyip sadık kalmış ve İslam'ı tam anlamıyla uygulamışlar ancak o zaman dünyayı yönetecek devletler kurmuşlardır. Kanaatimizce günümüzde Türkiye, amaçladığı şekliyle İslam dinini sadakatle uygularsa kavim yani millet olarak bir araya gelirse eskide olduğu gibi İslam aleminin önderi olabilecek ve dünyayı yönetebilecek devletler kurabilirler.

2. 2. 6. Devlet Anlayışı

Bu bağlamda yazar, Afgânî'nin hükümet ve devletle, ayrıca da bu devletlerin korunmasıyla ilgili düşüncelerini aktarmaktadır. Afgânî bu konuya şu ayetle giriş yapıyor:[97]

أَفَلَمْ يَسِيرُوا فِي الْأَرْضِ فَتَكُونَ لَهُمْ قُلُوبٌ يَعْقِلُونَ بِهَا أَوْ آذَانٌ يَسْمَعُونَ بِهَا فَإِنَّهَا لَا تَعْمَى الْأَبْصَارُ وَلَكِنْ تَعْمَى الْقُلُوبُ الَّتِي فِي الصُّدُورِ[٩٨]

Yeryüzünde hiç dolaşmıyorlar mı ki ibret almış kalplere yahut işitmiş kulaklara sahip olsunlar! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez, fakat göğüslerdeki kalpler körleşir.[99]

Burada Afgânî Allah'ın kavimlerle kabileleri helak ettiğini ve onların şehirlerini yok ettiğini söyleyerek ibret almak isteyen herkese yeryüzünde Allah'ın ayetlerinin olduğunu

---

[96] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/37.

[97] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/51.

[98] el-Hacc, 22/46.

[99] *Kur'ân Yolu* (Erişim 25 Ocak 2022), el-Hacc 22/46.

bildirmiştir. Allah'ın adaletini devam ettirdiğini bildiren Afgânî yine Allah'ın adaletinin bu şekilde bir kavimden başka bir kavime ve her zaman başka insanlarla devam edeceğini işaret etmektedir. Allah katında insanoğlunun her yaptığının bir karşılığı olduğunu ve hiçbir hadisenin sebepsiz olmadığını belirterek şu ayeti okumaktadır:[100]

وَلَا يَظْلِمُ رَبُّكَ أَحَدًا[101]

Rabbin hiç kimseye haksızlık etmez.[102]

Bu ayetle şunu anlatmak istemektedir: Hiçbir kimsenin yaptığı, boşu boşuna değildir. Onun karşılığı neyse Allah, adaleti gereği onu verecektir. Allah'ın emri, kulları üzerine adaletiyledir. Kim Allah'ın emirlerine uyarak, dini için döneminde olup bitenlerden, geçmişinden ve Kur'ân'daki kıssalardan ibret alarak taşın altına elini koyarsa mutlaka Allah onu ödüllendirecektir. Aksine bunları yapmayıp Allah'ın emirleri ve yasaklarına uymazsa onu yaptığıyla cezalandıracaktır. Allah, kullarına, böyle yapan ümmetlerin durumunu göstermek ve öğretmek için yeryüzünü gezmeleri ve görmeleri emrini vermiştir:[103]

قُلْ سِيرُوا فِي الْأَرْضِ ثُمَّ انْظُرُوا كَيْفَ كَانَ عَاقِبَةُ الْمُكَذِّبِينَ[104]

De ki: Yeryüzünde dolaşın, sonra (hakikati) yalan sayanların sonunun nasıl olduğuna bakın![105]

Kendi dönemindeki alem-i İslâm'ın durumunun farkında olan Afgânî Müslümanların yapması gereken sorumluluklarını şu ayetle izah etmektedir:[106]

وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّهِ جَمِيعًا وَلَا تَفَرَّقُوا[107]

Hep birlikte Allah'ın ipine sımsıkı yapışın; bölünüp parçalanmayın.[108]

Allah'ın emirlerine uyup nehiylerinden sakınmamızı ve bunun sonucunda da Müslümanların birlik olmaları gerektiğini söyleyerek ardından şu ayeti zikretmektedir:[109]

وَأَطِيعُوا اللّهَ وَرَسُولَهُ وَلَا تَنَازَعُوا فَتَفْشَلُوا وَتَذْهَبَ رِيحُكُمْ[110]

---

[100] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/51.

[101] el-Kehf, 18/49.

[102]" Kur'ân Yolu."

[103] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/51.

[104] el-En'âm, 6/11.

[105] *Kur'ân Yolu* (Erişim 25 Ocak 2022), el- En'âm 6/11.

[106] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/52.

[107] Âl-i İmrân, 6/103.

[108] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*.

[109] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/52.

[110] el-Enfâl, 8/46.

Allah ve Resulüne itaat edin, birbirinizle çekişmeyin, sonra korkuya kapılırsınız da kuvvetiniz gider. Bir de sabredin, çünkü Allah sabredenlerle beraberdir.[111]

Afgânî birlik ve beraberliğe daima önem vermiş bir kişidir. Müslüman olması nedeniyle konuşma ve yazılarında, konuya delil olarak da sürekli bir biçimde ayetleri kullanmaktadır. Toplumsal anlamda başarının ancak birlikle mümkün olabileceğini belirtir ve gücün birliktelikte olduğunu savunur. Hayatı boyunca da hep bunun için mücadele etmiştir.

Bu kitapta Afgânî'nin devlet adamları ve hükümet tabakasının nasıl olması gerektiğine dair düşüncelerine de yer verilmektedir. Ayrıca az önce de bildirdiğimiz gibi Afgânî'nin muhatap aldığı kesim Müslümanlar olduğu için düşüncelerini sürekli ayetlerle aktarmaya çalışmıştır. Nitekim bu konuya da şu ayetle giriş yapmaktadır:[112]

لَا تَتَّخِذُوا بِطَانَةً مِنْ دُونِكُمْ لَا يَأْلُونَكُمْ خَبَالًا وَدُّوا مَا عَنِتُّمْ قَدْ بَدَتِ الْبَغْضَاءُ مِنْ أَفْوَاهِهِمْ وَمَا تُخْفِي صُدُورُهُمْ أَكْبَرُ [113]

Sizden olmayanları sırdaş edinmeyin, onlar size kötülük yapmaktan geri durmazlar, sıkıntıya düşmenizi isterler. Onların ağızlarından nefret taşmaktadır; kalplerinin gizlediği ise daha büyüktür.[114]

Afgânî burada bir ülkenin veya bir hükümetin bekası için çalışmayı şart koşmaktadır. Bir devlet adamının bilgili, birikimli, hikmet sahibi, tecrübeli ve üstün düşünebilir bir şahsiyet olması kanaatindedir.

Afgânî burada bir yöneticinin öncelikle ne yapması gerektiği konusu üzerinde durmaktadır. Bir yöneticin hatip, beliğ ve fesahatli olması gerektiğini söylemektedir. Vezirlerinin, valilerinin, komutanlarının ve askerlerini sözünü dinlemesi için, onların katında izzet ve şerefinin artması için sözünde belagat, açıklamalarında ise icaz ve i'câz olmalıdır. Buna örnek olarak Usame b. Zeyd'de arkadaşının söylediği nasihatini örnek vermektedir:

من مواعظ الصديق للأسامة بن زيد، وهو أمير الجيش: لا تخونوا ولا تعدروا ولا تغلوا ولا تمثلوا ولا تقتلوا طفلا، ولا شيخا كبيرا، ولا إمرأة، ولا تعقروا نخلا ولا تحرقوه، ولا تقطعوا شجرة مثمرة، ولا تذبحوا شاة ولا بقرة ولا بعيرا، سوف تمرون برهبان قد فرغوا أنفسهم في الصوامع فدعوهم وما فرغوا أنفسهم له...[115]

Ordu komutanı olan arkadaşının Usame b. Zeyd'e yaptığı nasihatinden: İhanet etmeyin, taciz etmeyin, kibirlenmeyin, müsle yapmayın, çocukları, yaşlıları ve kadınları öldürmeyin, hurma ağaçlarına zarar vermeyin ve onları yakmayın, meyveli ağaçları kesmeyin, koyun, inek

---

[111] *Kur'ân Yolu* (Erişim 25 Ocak 2022), el-Enfâl 8/46.

[112] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/52.

[113] Âl-i İmrân, 6/118.

[114] "Kur'ân Yolu."

[115] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/55.

ve develeri kesmeyin, kendilerini hücrelerine adamış rahiplerin yanından geçerseniz onları davet edin ve kendinizi onlara bırakmayın...

Bir diğer üzerinde durduğu önemli husus da Allah'ın emirlerini Müslümanlara uygulatma yetkiye ve yaptırım gücüne sahip olan devlet konusudur. Bu yüzden önce devlet adamlarının kendilerine çeki düzen vermeleri gerektiğini bildirerek hikmet sahibi beliğ bir kişinin Yezid b. Ebû Süfyan'a vasiyetini aktarmaktadır:

إذا قدمت على جندك فأحسن صحبتهم، وابدأهم بالخير، وعدهم اياه، وأصلح نفسك يصلح لك الناس، وصل الصلوات لأوقاتها بإتمام ركوعها وسجودها والتخشع فيها. وإذا قدم عليك رسل عدوك فأكرمهم، وأقلل لبثهم حتى يخرجوا من عسكرك وهم جاهلون به، ولا ترينهم فيروا خللك، ويعلموا علمك... الخ.[116]

Eğer askerlerinle görüşürsen onlarla iyi sohbet et, onları hayırla yönelt, onlara bunların sözünü ver. Sen kendini ıslah et ki insanlar da sana uysunlar. Namazları vakitlerinde rükû ve secdesiyle huşu içinde kıl. Eğer sana düşmanın elçisi gelirse ona saygıyla yaklaş. Onlar senin ordundan bir bilgi almamış şekilde çıkana kadar onlarla birlikteliği azalt. Onlar senin ayıplarını görmesin ve senin ilmini bilsinler.

Afgânî'nin önemle belirttiği husus, balık baştan kokar misâli gibidir. Çünkü her iki rivayete baktığımızda da halkın devlet adamlarına uymaları için önce devlet adamlarının kendilerini ıslah etmeleri gerektiğini vurgulamaktadır. Bunun için ise devlet adamlarının ve din adamlarının her ferdinin Allah'ın emir ve nehiylerine uyması gerektiğini daha sonra halka karşı Allah'ın ve resulünün istediği gibi davranmaları gerektiğini söylemelerini ifade etmektedir. Bunlarla ilgili ayet, hadislerin yanında sahabîlerin davranışlarından da örnekler vererek konuyu izah etmektedir.[117]

2. 2. 7. Müslümanların Gerileme Sebepleri ve Bundan Kurtulmanın Yolları

Afgânî *Müslümanların geride kalma nedenleri ve Müslümanların üzerine vacip olanlar* yani Müslümanların yapması gerekenler ve sorumlulukları ile ilgili düşünceleri bu başlık altında verilmektedir. İlk olarak Müslümanların geride kalmalarının temel sebebini ittihad-ı İslamiyye'nin olmamasına bağlamaktadır. Yani İslam birliğinin bozulmasının neticesinde Müslümanların dünyayı yöneten değil, birileri tarafından yönetilen konuma düştüklerini söylemektedir. Bu birliğin yok olma sebebi olarak da Müslüman bireylerin dinlerinde ciddi olmamaları, imanlarının güçlü olmaması ve itikatlarının da sabit olmamasına bağlamaktadır. Eğer Müslümanlar bireyler olarak dinlerinde, imanlarında ve Allah'ın elçisinin getirdiği şeriatta dürüst ve ciddi olarak hareket ederlerse Müslümanların tekrar bir araya gelebileceklerini savunarak düşmanlarına korku salabileceklerini söylemiştir.

---

[116] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/55.

[117] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/55-61.

Yine bu dağılmayı Müslümanların imanlarının zayıflaması, Allah'ın emir ve nehiyleriyle Peygamberimizin getirdiği şeriata uymamalarından kaynaklandığını vurgulamaktadır. Dolasıyla bundan kurtulmanın yolu olarak da her bir Müslümanın iman ve inancını gözden geçirip, akıl ve mantıklarını kullanarak, din bağını tüm bağların önüne koyup Allah'ın "وَاعْتَصِمُوا بِحَبْلِ اللّهِ جَمِيعًا"[118] emrine uyarak İslam birliğinin kurmak gerektiğine inanmaktadır.[119]

Yine Müslümanların sorumlulukları ve bu sorumlulukları yerine getirmeleri bağlamında şöyle bir izahta bulunmaktadır.

يجيب على كل مسلم، يبغي نجاة الإسلام والمسلمين، أن يعمل بأحكام القران ويطبقها تطبيقا دقيقا، وأن يقتدي بأسلافه من أهل الصدر الأول من المسلمين، وأن يجعل دأبه خلوص النية، وصفاء الباطن، وخدمة المجتمع، والابتعاد عن البخل والحسد والطمع، وأن يلتزم بساطة العيش، والعمل بالواجبات، واجتناب المحرمات. فهذه هي الوسيلة الناضجة التي اتبعها أسلافنا فنجوا.[١٢٠]

İslam ve Müslümanların kurtulması için tüm Müslümanların yapması gerekenler, Kurân'nın hükmüyle amel etmek ve onu tüm incelikleriyle dikkatlice uygulamak, ilk çıkan Müslüman selefleri takip etmek, niyetinin sağlam ve halis olması, içinin (vicdanın) temiz olması, toplumsal anlamda hizmet etmesi, kıskançlık, haset ve açgözlülükten uzak durmak, hayatı sade ve basit yaşamak, sorumluluklarla amel etmek, haram (boş) işlerden sakınmak, İşte kurtulmanın yolları, geçmişte atalarımız bunlara uymuş ve kurtulmuşlar.

Bir diğer metinde şöyle:

الديانة الإسلامية، في الوقت الحاضر، هي بمثابة سفينة، ربانها محمد بن عبدالله، صلى الله عليه وسلم، وركاب هذه السفينة المقدسة: كافة المسلمين، خاصتهم وعامتهم.

وفي وقتنا الحاضر أشرفت هذه السفينة على الغرق، في بحر السياسية العالمية، كما تعرضت لخطر الطوفان.

ولعل الحوادث الدبلوماسية، والدسائس الدولية، تؤدي إلى إغراق هذه السفينة وتحطيمها، فما حيلة ركابها وهي مشرفة على الغرق؟ وماهو تدبيرهم؟

فهل يجب على ركاب السفينة أن يبذلوا جهدهم لحراستها وإنقاذها من الطوفان والغرق؟ أم يظلوا مختلفين فيما بينهم، متبعين أغراضهم الشخصية وأهواءهم الذاتية؟![١٢١]

---

[118] Hep birlikte Allah´ın ipine (İslâm´a) sımsıkı yapışın.

[119] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/62-66.

[120] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/67.

[121] Bkz. el-Afgânî, *el-'Amâlu'l-Kâmile*, 2/68.

İslam dini hâlihazırda bir gemi mesabesindedir. Gemi kaptanı peygamberimiz Muhammed b. Abdullah'dır (s.a.v.). Müslümanlar ise bu geminin yolcularıdır.

Asrımızda ise bu gemi dünya siyaseti denizinde tufan tehlikesine uğramış gibi batmak üzeredir.

Belki diplomatik olaylar ve uluslararası entrikalar bu geminin batmasına ve yok olmasına sebep olur. Acaba gemi batmak üzereyken yolcularının kumpas ve tedbirleri nelerdir?

Gemi yolcularının gemiyi batmaktan ve fırtınadan kurumak için çaba harcamaları mı gerekir yoksa kendi aralarında ihtilaf haliyle kişisel arzu ve heveslerine uyar bir hal üzere devam etmeleri mi?!

SONUÇ

Asırlar içinde İslam dünyasında oluşup kökleşmiş birçok meseleyi teori ve pratikte tek bir kişinin çözüme kavuşturması tabii olarak pek mümkün değildir. Ancak bazı düşünce ve projelerin ortaya konulması ve bunlara taraftar kazandırılması Cemâleddîn Afgânî tarafından mümkün olmuştur.

Modernist bir düşünceye sahip olduğu iddia edilen Afgânî'nin adı, nesebi, doğum yeri, mezhebi ve hatta dini hakkında pek çok farklı görüş mevcuttur. Kendisinin İranlı ve mezhep yönünden Şii olduğu da ileri sürülmüştür. Bu çalışmada elde edilen veriler ışığında ise adının Cemâleddîn Afgânî, babasının adının Seyyid Safder olup aslen Afganistanlı ve Hanefi mezhebine mensup bir sünnî olduğu sonucuna varılmıştır. Hayatı boyunca İslam birliğini sağlamak için haddinden fazla çalışıp çabalamış bir şahsiyettir. Bir İslam düşünürü olarak büyük İslam birliğini sağlamak için yenilik yolunu benimsemiştir. Bu ideali için kendini adayan Afgânî büyük sıkıntılara maruz kalmış ve en sonunda da bu yolda canını vermiştir.

Bu çalışmada Afgânî'nin *"el-Kitâbâtu's-Siyâsiyye"* isimli eseri incelenerek doğu problemi, Abdulhamit Han, Devlet Anlayışı, İslam Birliği, Müslümanların gerileme sebepleri ve o sebeplerden kurtulmanın yolları, İslam'da asabiyet ve hilafetin devam etmesi gibi başlıklar altında örnek metinlerle Afgânî'nin düşünce ve bu eserinde has fikirleri açıklanmıştır. Buradan yola çıkarak Afgânî'nide yenilikçilik veya kendi tabiriyle ıslahatçılık tam tamına bir yenilikçilik değil de Allah'ın kelamı, Peygamberi Sünneti ve seleflerin eylemleri ışığında tekrardan bir uyanış ve bir İslam birliğidir. Hatta bu arzusunun tek egemenlik olarak o günlerde devam eden Osmanlı hilafeti otoritesi altında gerçekleşmesi gerektiğini savunmuştur.

Dolayısıyla onun politik düşüncesinde özgürlük ve onun yanında da İslam birliğinin önemi büyüktür. Hatta bütün hayatını İslam birliğini kuruma ideali uğrunda harcamıştır. O, Müslüman milletlerin birleşmesi idealini hem İslam'ın açık bir emri hem de Müslüman milletlerin tek kurtuluş çaresi olarak görmüştür. Fakat tüm bunlara rağmen hakkındaki su-i zan kulaktan dolma bilgiler mesabesinde halen insanların zihninde dolaşmaktadır. Oysaki kendisinin külli bir şekilde yazılı ve sözlü olarak ortaya koyduğu çalışmalara bakıldığında her şeyin açık ve net olduğu görülebilecektir.

KAYNAKÇA

Abduh, Muhammed. *Er-Redd Ale'd-Dehriyyîn Li Seyyid Cemâleddîn Afgânî.* Mısır: el-Mevsû'at, 3. Baskı., 1320.

Afgânî, Cemâleddîn - Abduh, Muhammed. *El-'Urvetu'l-Vuskâ.* Kahire: Hindawi, 1. Baskı., 2015.

Ahmady, enamullah. *Cemâleddîn Afgânî'nin Düşünce Dünyasi.* Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.

Alaeddin, İbrahim. "Cemâleddin Afgânî." *Büyük Adamlar Serisi.* 15. İstanbul: Resimli Gazete, 1. Baskı., 1927.

Ebû Dâvûd, Süleymân b. el-Eş'as b. İshâk el-Ezdî es-Sicistânî. *Sünenu Ebû Dâvud.* ed. Şuayb el-Arnavut. Beyrut: Dâru'r-Risâle el-'Ilmiyye, 1. Baskı., 2009.

el-Afgânî, Cemâluddîn. *El-'Amâlu'l-Kâmile.* ed. Muhammed Ammâre. Beyrut: el-Muessetu'l-'Arabiyye li'l-Dirâsât ve'n-Neşr, 1. Baskı., 1981.

el-Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail. *Sahîhu'l-Buhârî.* ed. Muhammed Züheyr en-Nâsır. Beyrut: Dâru Tavki'n-Necât, 1. Baskı., 1422.

el-Galâyînî, Mustafa. *Fî Mefâhîmihi'l-İslâhiyye.* Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye, 1. Baskı., 1999.

es-Samarraî, Hasib. *Dini Modernizmin Üç Şövalyesi ve Türkiye'deki Takipçiler.* İstanbul: Bedir Yayınevi, 1. Baskı., 1998.

Fazıl, Fazlurrahmân. *Ma'rife-i El-Âsâr El-Kâmile Yâ Mirasi Fikri Seyyid Cemâleddîn El-Afgânî.* Kabil: Bengâh-ı İntişârât-ı Meyvand, 1. Baskı., 2008.

Hanif, Mohammad Agmal. *Dinler Tarihine Göre Cemâleddîn Afgânî'nin İslâm ve Diğer Dinler İle İlgili Görüşleri.* Konya: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.

Hanif, Mohammad Ajmal. *Dinler Tarihine Göre Cemaleddin Afgani'nin İslâm ve Diğer Dinler Ile İlgili Görüşleri.* Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.

Karaman, Hayrettin. "Efgânî, Cemâleddîn." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 456–466. TDV Yayınları, 1994.

Karaman, Kemal. "Dost Muhammed." *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi.* 510–511. TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 1994.

Kuru, Mehmet. *Cemâleddîn Afgânî'nin Osmanlı ve Kazanlı Türk Aydınları Üzerindeki Tesiri.* Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyla Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi,

2020.

Müslim, Ebu'l-Huseyn Muslim b. el-Haccâc. *Sahîhu Muslim.* ed. Muhammed Fuâd Abdulbâkī. Beyrut: Dâru İhyâu't-Turâs el-'Arabî, 1. Baskı., 1433.

Râfi'î, Abdurrahmân. "Cemâleddin El-Afgânî." *Silsiletu'l-'Alâmi'l-'Arab.* Kahire: Dâru'l-Kâtib el-Arabî li't-Tıbâ'a ve'n-Neşr, 1961.

Resul, Muhammed Yasin. *Cihan Bini-Yi Seyyid Cemaleddin Afgani.* ed. 1. Baskı. Kabil: Akadimi-yi 'Ûlûm-i Afgânistân, 2008.

Rızâ, Reşid. *Târîhu'l-Ustâzu'l-İmam Eş-Şeyh Muhammed Abduh.* Kahire: Dâru'l-Fazîle, 2. Baskı., 2006.

Türköne, Mümtazer. *Cemâledd'in Afgânî.* Ankara: TDV Yayınları, 1. Baskı., 1994.

Yalçınkaya, Alâeddin. *Cemâleddîn Efgânî.* İstanbul: Sebil Yayınevi, 1995.

"Kur'ân Yolu." Accessed June 24, 2022. https://kuran.diyanet.gov.tr/mushaf/kuran-meal-2/al-i-imran-suresi-3/ayet-110/kuran-yolu-meali-5